

**Эге школага тыва дыл
кичээлдеринге
схемалар, таблицаларны
ажыглаары**

мастер-класс

* **Тыва дыл** – республиканың ниити билиг школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделери ёзугаар өөреникчилерниң тыва дыл талазы-биле билиг болгаш мергежил чаңчылдарына даянып, өөредилгениң практиктиг угланыышкыннын бедидери, уругларның логиктиг бодалын, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыры, өөренип турар билиглерин делгемчидери чугула.

Эге класстарга тыва дылды өөрөдириниң кол сорулгалары:

- * Уругларны медреселдиги-биле шын номчуур, бижиир болгаш чугаалаарыга өөрөдир;
- * Төрөөн дыл болгаш литература талазы-биле эге билиглерни бээр;
- * Уругларны ном ажыглаарыга чаңчыктырар болгаш оларның дылга сонургалын, номчулга болгаш билиглерже чүткүлүн хайныктырар;
- * Номчулга болгаш бижилге холбаштыр бойдушту, ниитилел амыдыралын хайгаараарын үндөзилээш, өөреникчилерниң үзел-бодалын ханы чепсеглээр;
- * Уругларны мораль болгаш эстетика талазы-биле кижизидер;
- * Өөренип турар чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп билиринге, оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып, тайылбырлаарыга чаңчыктырар.

Бо бүгү сорулгаларны чедип алырынга тыва дыл кичээлдеринде таблицаларны ажыглаары кол черни ээлеп турар.

Таблицаларны ажыглаарының сорулгазы –

тыва дыл башкылаашкынынга болгаш
өөреникчилерге янзы-бүрү хевирниң
өөредилге ажыл-чорудуун кылырынга,
билиг шиңгээдиринге эжеш болгаш
бөлүктей өөрениринге, бот-тускайлаң
ажылдаарынга, чаа билигни чедип
алырынга, логиктиг бодалын, аас болгаш
бижимел чугааны сайзырадырынга
практиктиг дузаны чедирери.

* Таблицааларның тургузуу:

таблицааларны 2-ги класстың өөредилге темаларына дүүштүр аңгы-аңгы тургускан. Таблицааларны кичээлге ажыглаары, кайы үеде ажыглаары башкының бодунуң чогаадыкчы чоруундан хамааржыр.

Таблица, схемалар - уругнуң чаа билиг шиңгээдип алырына, билигни быжыглаарына, катаптаашкын үезинде ажыглаары дузалыг.

* Таблицаларны ажыглаанындан өөреникчиниң медерелдиг өөрениринче сонургалы оттуп, билиг шиңгээдип алырынче чүткүлү күштелир.

Чаа чүүлге сонургалдан кижиге билиг шиңгээдип алыр чүткүл хевирлеттинер ужурлуг. Уругга сонургал болгаш чүткүл чок болза , чаа бодал төрүттүнмес, чогаадыкчы чорук сайзыравас дээрзин билир бис.

Тыва дылды эге школага өөредири уругларның угаан-медерелин, логиктиг боданыышкынын сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге, күш-ажылга белеткээринге, уругларның ниити билииниң, культуразының деңгелин бедидеринге улуг ужур-дузалыг.

Школага тыва дылды өөредири уругларга төрөөн дылының дугайында эге чада билиглерни алыры, өске эртемнерни шиңгээдип алырынга дузалыг.

Күс дүшкен.

**Домак төнгөн утканы
(бодалды) илередир.
Домак эгезин улуг үжук-
биле бижиир.**

Өөредилге чылы эгелээн.

*Медээ аянныг
домактың сөөлунге
улуҗ сек(.) салыр.

Школаны сакты бердиңер бе?

Айтырыг аялгалыг
домакка айтырыг
демдээн (?) салыр.

Чечектерниң чаражын чүү дээр ону!

* Дыңзыг аянны
илередир домактың
сөөлүнге кыйгырыг
демдээн (!) салыр

* Дыңзыг аянга

дужааган,

кыйгырган,

мактаан,

йорээл салган

дээн уткалыг домактар

хамааржыр.

Бижикке үннерни үжүктөр-биле
демдеглээр.

* Ажык үжүктөр: а,
ы, о, у, э, и, ө, ү,
е, ё, ю, я.

Бижикке үннерни үжүктөр-биле
демдеглээр.

*Ажык эвес үжүктөр:

б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н,
ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөр тывары:

ҮН= ҮЖҮК

үннер болгаш үжүктөрдүн
саны дең:

НОМ – 3 ҮН, 3 ҮЖҮК.

Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөр тывары:

ҮН > ҮЖҮК

Үжүүндөн үннериниң саны
хөй:

аяк – 4 ҮН, 3 ҮЖҮК.

Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөр тывары:

ҮН < ҮЖҮК

Үнүндөн үжүктөрдүн саны
хөй:

аал – 2 үн, 3 үжүк.

Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөр тывары:

1– ги бөлүк: үн < үжүк

2-ги бөлүк: үн > үжүк

3-кү бөлүк: Үн < үжүк

* Кыска адаар ажык
үннерниң үжүктери:

а, ы, о, у, э, и, ө, ү

*Узадыр адаар ажык
үннерниң үжүктери:

аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, үү

Өк – биле адаар ажык

*

үннерниң үжүктери:

аъ, оъ, уъ, эъ, иъ, өъ, үъ:

АЖЫК ҮННЕР:

- * КЫСКА АДААР
- * УЗАДЫР АДААР
- * ӨК-БИЛЕ АДААР

Эжеш сөстөрнiң утказын
чугаалаңар:

Ал – **аал**, **сын**- **сыын**, **ол**-

оол, **сук**- **суук**, **эр** – **ээр**,

кир- **киир**, **өрү**- **өөрү**, **дүн**-

дүүн.

Өк-биле адаар ажык үннүг 9 сөс:

* Аът, эът, оът, каът,
чүък, дүъш,

* аъш-чем, чаъс, чөъп.

КҮШТҮГ АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР (СӨСТУҢ ЭГЕЗИНГЕ ЧОРУУР):

* П, Т, С, Ш, Х

* Пар, тавак, саазын,
шары, хадың.

КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР:

* П, Б, В, Т, Д, С, З,
Ш, Ж, К, Г, Ч

ЭҢ КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР:

Й, л, м, н, ң, р, г.

КҮШТУГ АЖЫК

ЭВЕС ҮННЕР

- КЕЗЭЭДЕ ДҮЛҮЙ

* КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР

* - СӨС ЭГЕЗИНГЕ: БОК, ДЫТ

* - СӨС СӨӨЛУНГЕ: ЫЯШ, КАТ

* - СӨС ОРТУЗУНГА: АПТАРА, АКША

ДҮЛЕЙ АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР

ЧАНЫНГА ДҮЛЕЙ БОЛУР

* КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР

* - СӨС ОРТУЗУНГА ИЙИ АЖЫК ҮН
АРАЗЫНГА (АВА, АДА, АЖЫЛ)

- ЭҢ КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР
ЧАНЫНГА (СЕМДЕР, КОҢГА)

ЫЫТКЫР БОЛУР

* ЭҢ КОШКАК

ЭЖЫК ЭВЕС ҮННЕР

* – КЕЗЭЭДЕ ЫЫТКЫР:

МАЛ, НОМ, ӨГ, АРЫГ

ЧАҢЧЫЛ ЁЗУГААР Т –БИЛЕ БИЖИИР СӨСТЕР

*Т ыва, Туран, Тес,
туман, турар,
тургузуг, тайга,
тура (кузел)

Ф, Ц, Щ

Үлгерлерлеп алган сөстөргө
бижиир:

- *Фартук, фабрика,
светофор, телефон, шкаф
- *циркуль, цирк, концерт,
мотоцикл
- *Щётка, щи, борщ, плащ

Я ДЕП ҮЖҮКТУГ СӨСТЕР

* Уя, хая, аян, аяң, хаяа, аяк,
аялга, яблок

* аныяк, хаялыг, даянгыыштыг

* сояр, даялаар, таяр

* сентябрь, октябрь, ноябрь,
январь

Э-ниң тыва сөске туружу

* Эгезинге: э//ээ

элик, эртем, эрик, эмчи, Эрес, эптиг-
демниг, эжик, элезин

ээрем, ээргииш, ээлдек

Э-ниң тыва сөске туружу

Ортузунга: ЭЭ

чээрэн, кичээл, челээш,
дээр, бээр

Э-ниң тыва сөске туружу

Сөөлунге: **ээ**

эдир**ээ**, сер**ээ**, сең**ээ**, мең**ээ**,
чеч**ээ**, бежел**ээ**

е-нин тыва сөске туружу

Эгезинге: биживес

е-нин тыва сөске туружу

Ортузунга: е

Терезин, чер, мен, үер,
элезин

Сактып ал: инчеек, копеек

е-нин тыва сөске туружу

Сөөлүнгө: **е**

ине, **тевене**, **шене**, **имне**,
шеңне

Ё деп үжүктүг сөстөр

- *- ёзулуг, ёзугаар, ёзу-
чаңчылдар, ёзуургак
- *- вертолёт, самолёт, ёлка
- *- Ёнзак, Алёна, Фёдор

Ю деп үжүктүг сөстөр

- ОЮН, МОЮН, ДУЮГ, ХОЮГ

- юбка, Юрий

ЧҮЗҮ?

- Хою, шою, дугую, дою, кую

Чымчык демдектиг (ь) сөстөр

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө хереглээр:

- * Лагерь, рубль, корабль, секретарь, печенье, календарь, кисель,
- * январь, февраль, апрель, июнь, июль, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь

Слогтар

* Ном – 1 слог

Шала – 2 слог

Үнген – 2 слог

* **Аптара- 3 слог**

* Аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, **оо, уу, яа, еэ, ео, юу – чангыс слог болур**

* Дээр – 1 слог

* Хоорай – 2 слог

* Диңмирээшкин - 4 слог

Сөстөрни көжүрери

- * саа-зын, ка-даг
- * сар-лык, бер-ген, эът-тиг
- * ба-жыңывыс, бажы-ңывыс, бажыңы-
выс
- * Ки-чээл, ки-чээлдээр, кичээл-дээр
- * мо-юн, ду-юг

Көжүрүп болбас:

- * Хой, шай, тук, класс, эм
- * Ажыл, агаар, уя, эки, эът, саат

Чүве ады

Кым? Кымнар ?

- * башкы, башкылар
- * өөреникчи,
өөреникчилер
- * эмчи, эмчилер
- * уруг, уруглар
- * оол, оолдар

Чүү? Чүлөр?

- * Бажың, бажыңнар
- * Мал, малдар
- * Инек, инектер
- * Куш, куштар,
- * Кат, каттар

Чүве адын кирип бижи:

- * Кижилер аттары: Кым?
- * Херекселдер: Чүү? Чүлөр?
- * Материалдар: Чүү? Чүлөр
- * Чимис аймаа: Чүү?
- * Ногаа аймаа: Чүү?
- * Дириг амытаннар: Чүү?
- * ҮнҮштер: Чүү?

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрдөн бижи:

- * Чай -
- * Хун -
- * Күске –
- * Кыш –
- * Дус
- * Чүг-
- * Чигир -
- * Даш -
- * Амдан -

Кандыг? деп айтырыгга харыылаар
удурланышкак уткалыг сөстөрни бижи:

* бедик - ...

* улуг - ...

* чаа - ...

* чоон - ...

* узун - ...

* семис - ...

* ырак - ...

* алгыг - ...

Кылыг созу

- * Канчап тур? – Артист **ырлап тур.**
- * Чүнү кылып тур? – Уруг аяк **чуп тур.**
- * Чүнү кылган? – Тудугжу тууйбу **салган.**
- * Канчап тур? – Бызаа **эдип тур.**
- * Канчаар? – Угбаларым ам **чоруур.**
- * Канчанган ? – Уруг **удаан.**
- * Чүнү кылырыл? – Серен онаалга **күүседир.**

Ат болгаш фамилияларга улуг ужук

*Фамилиязы:

*Ады:

*Адазынын ады:

Азырал амытаннарның шола аттарына улуг үжүк

Ниити аттары

- * инек
- * аът
- * ыт
- * моортай
- * хой
- * өшкү

Шола аттары

- * Калчанак
- * Челер-Ой
- * Көстук
- * Васька
- * Дөңгүр-Хой
- * Сыргалыг

Чурттар аттарынга улуг үжүк

- * Россия Федерациязы
- * Тыва Республика
- * Япония
- * Китай
- * Индия
- * Америка
- * ...

Хоорайлар аттарынга улуг үжүк

- * Кызыл хоорай
- * Туран хоорай
- * Шагаан-Арыг хоорай
- * Ак-Довурак хоорай
- * Москва хоорай
- * Лондон хоорай
- * Токио хоорай
- * ...

Суурлар аттарына улуг үжүк

- * Каа-Хем суур
- * Чодураа суур
- * Сукпак суур
- * Чыраа-Бажы суур
- * Сарыг –Сеп суур
- * Тоора-Хем суур
- * ...

Кудумчулар аттарына улуг үжүк

- * Кочетово кудумчузу
- * Ленин кудумчузу
- * Намзырай кудумчузу
- * Аныяк кудумчузу
- * ...

Хемнер, кожууннар, хөлдер аттарынга улуг үжүк

хемнер

- * Улуг-Хем
- * Бии-Хем
- * Каа-Хем
- * Тес-Хем
- * ...

хөлдер

- * Чагытай
- * Хадың
- * Тере-Хөл
- * Азас
- * Байкал
- * ...

Төрөл сөстөр

ажыл

- *ажылчын
- *ажылдыг
- *ажылдакчы

балык

- *балыкчы
- *балыктыг
- *балыкчыгаш

Чүү?

Кыш, кат, тоорук, суг, аңчы, эм

Кандыг ?

- * кышкы
- * каттыг
- * тооруктуг
- * Суглуг
- * аңныг
- * Эмниг

Канчаар?

- * Кыштаар
- * Каттаар
- * Тооруктаар
- * Суглаар
- * Аңнаар
- * Эмнээр

-ла, -ле, -на, -не деп артынчы сөстөр

* кижиле

* хаяла

* номна

* барганна

* кидинне

* чортупла

* ...

* Малчын болуру
хүндүлүг-ле ат.

даа- деп сөстү шын бижири

* кижиде

* аялде

* акде

* ховуде

* номчууде

* ойнаарде

* Өөреникчи
кижи каяаде
чурумнуг болур.

Тоожуушкун дээрге
көргөн, дыңнаан, киришкен
болуушкуннуң дугайында дес-
дараалашкак кылдыр дамчыдары

Кезектери:

- *1. Эгези
- *2. Ортузу
- *3. Төнчүзү

Чурумал дээрге кандыг-бир
чүвени, болушкунну, ажил-
чорудулганы сөс-биле чуруп
көргүзери

Угаап-бодааныышкын дээрге кандыг-бир бадыткаан чүүлдүң хөгжүлдези болур

Тургустунар чуруму:

- * 1. Бадыткап шынзыдар ужурлуг кол бодал.
- * 2. Кол бодалды бадыткап шынзыдар барымдаалар.
- * 3. Туңнел.

Домактың чугула кежигүннери

Кол сөс

- * Кым? Чүү?
- * Кымнар? Чүлөр?

Чангыс шыйыг-
биле шыяр

Сөглөкчи

- * Канчап тур?
- * Канчанган?
- * Канчаар?
- * Чүнү кылып тур?

Ийи шыйыг -биле
шыяр